newPrimers bisbats de les Canàries

Autor:
Data de publicació: 11-11-2016

Article que sintetitza i desenvolupa les evidències històriques, documentals i historiogràfiques sobre la presència dels mallorquins i catalans a les Canàries i la trajectòria del Bisbat de Telde durant el segle XIV.

Els Mallorquins a les Canàries i el Bisbat de Telde (Segle XIV)

1. Els Primers Contactes i les Expedicions Mercantils (1340–1350)
Les navegacions mediterrànies cap a l'arxipèlag canari es van intensificar durant el primer terç del segle XIV. Malgrat que vestigis arqueològics recents demostren presències humanes i de contacte des de l'època romana, la constatació cartogràfica i documental de la presència de genovesos, mallorquins i catalans a l'Atlàntic data d'aquesta època.

Les primeres expedicions balears documentades es van dur a terme entre 1340 i 1350. Destaca de manera especial l'expedició de 1342, organitzada pels capitans Francesc des Valer i Domingo Gual, a bord de les coques Santa Créu, Santa Magdalena, Sant Joan i una quarta nau de nom desconegut (amb patrons com Ponç Magro, Bartomeu Giges i Guillem Ponç). Aquesta empresa comercial privada comptava amb el suport oficial del llocvinent del rei Jaume III de Mallorca, Roger de Rovenach. L'objectiu principal d'aquestes primeres incursions era de caràcter predador: la captura d'indígenes per a la seva venda en els mercats d'esclaus de la Mediterrània i l'adquisició de ramat menor (ovelles i cabres).

Paral·lelament, l'interès pontifici per la cristianització dels aborígens va portar el papa Climent VI a crear el 1344 el Principat de la Fortuna, concedit a l'infant Don Luis de la Cerda. Tot i que aquest projecte polític no es va materialitzar sobre el terreny, va establir el precedent per a la posterior acció religiosa.

2. La Fundació del Bisbat de Telde (1351) i les Missions Catalano-Mallorquines
Després de la reintegració del Regne de Mallorca a la Corona Catalano-aragonesa per part de Pere el Cerimoniós (Pere III) el 1349, el papat de la seu d'Avinyó va estructurar l'evangelització de l'Atlàntic. El 7 de novembre de 1351, mitjançant la llançament de la bula Coelestis rex regum, Climent VI va erigir el Bisbat de la Fortuna (més tard conegut com a Bisbat de Telde), establert a la seu de Gran Canària.

Cronologia dels primers bisbes de Telde:

Fra Bernat Font (1351–1354): Carmelita mallorquí, designat primer bisbe de la diòcesi.

Fra Francesc (1354–1369 / 1377): Franciscà de qui es conserva una carta de recomanació de Pere III al papa Gregori XI per dispensar-lo del trasllat immediat.

Fra Bonamat Tarí (1369–1392): Franciscà menorquí, conseller i familiar del rei Pere III a partir del 1369. Sota la seva etapa, mitjançant la bula Inter caetera (1369) del papa Urbà V, es confirma que la diòcesi era Romanae Ecclesiae immediate subjectus (subjecta directament a la Santa Seu, sense dependència episcopal intermèdia).

Fra Jaume Olzina (1392–1411): Dominic mallorquí i prior del monestir de Sant Domènec de Palma, nomenat per Climent VII per la mort de Bonamat Tarí.

El 1352, els mercaderes mallorquins Joan Doria i Jaume Segarra van organitzar una expedició evangelitzadora composta per 30 missioners balears i 12 indígenes neòfits prèviament instruïts. L'expedició, capitanejada per Arnaldo Roger sota les ordres del llocvinent Guillem de Llagostera i amb el suport explícit de Pere III, va consolidar la infraestructura missional. A partir de 1362, les diòcesis de Barcelona i Tortosa van esdevenir els principals nuclis de suport logístic i humà per a la missió canària, amb la participació de protectors seglars com els barcelonins Bertran de Marmand i Pere d'Estrada.

3. L'Expedició Militar de Joan de Mora (1366)
El suport de la Corona Catalano-aragonesa a la presència canària no es va limitar a l'esfera religiosa, sinó que va incloure intervencions militars directes. El 26 de juny de 1366, el rei Pere III va expedir des de Saragossa un document clau adreçat a Pedro Cardona, drassaner de les Drassanes de Mallorca.

En aquest registre (conservat a l'Archivo de la Corona de Aragón, Maioricarum reg. 1424, f. 84v), el monarca ordena l'armament d'una flota sota el comandament del cavaller mallorquí Joan de Mora («dilectus noster Johannes de Mora, miles»). La finalitat d'aquesta empresa bélica s'especifica formalment:

«quatenus ad opus armamenti quod [...] Johannes de Mora [...] facturus est coram insulas de Canaria et alios hostes nostros...»

Aquest document confirma que la Corona Catalano-aragonesa va projectar accions de sobirania i protecció militar sobre l'arxipèlag enfront d'altres potències navals competitors de l'època.

4. La Historiografia i la Desaparició Documental
Com va posar de manifest l'historiador Antonio Rumeu de Armas a la seva obra El obispado de Telde. Misioneros mallorquines y catalanes en el Atlántico (1960), existeix una marcada buidor documental al voltant dels primers dos segles d'història del bisbat.

Absència de registres directes: No es conserven els arxius originals directes de la seu de Telde; la reconstrucció històrica s'ha hagut de realitzar a través de fonts indirectes (Arxiu de la Corona Catalano-aragonesa , Registres Vaticans d'Avinyó, arxius catedralicis de Palma i Saragossa).

Restauració i substitució iconogràfica: Historiadors de l'àmbit insular han assenyalat episodis de substitució patrimonial,

com les accions del bisbe Fernando Suárez de Figueroa, qui va retirar o substituir talles i imatges d'origen mallorquí per peces de factura castellana.

Transició del segle XV: Malgrat la posterior intervenció dels normands Jean de Béthencourt i Gadifer de La Salle a principis del segle XV, la documentació revela que monarques com Alfons IV (el Magnànim) mantenien el control de les eines financeres i espirituals relacionades amb la predicació a les illes, com la gestió i recapta de la bula del papa Benet XIII de 1414, la qual va tenir una difusió pràcticament nul·la als territoris de la Corona de Castella i es va concentrar als dominis de la Corona Catalano-aragonesa .

Presència, Toponímia i Projecció Catalano-Mallorquina a les Canàries (Segles XIV–XVI)

1. El Cisma de 1370, la Geopolítica Papal i el Convent de la Ràbida

L'anàlisi de la totalitat dels registres diplomàtics confirma que el procés d'incorporació de les Canàries al món cristià occidental va tenir un precedent directe, continuat i estructurat de matriu catalano-mallorquina al llarg de tot el segle XIV. Després del Cisma d'Occident (1378), l'expansió atlàntica i la missió a les Illes Canàries van esdevenir un camp de batalla geopolític entre dues sobiranies i dues obediències papals:

Obediència de Roma i línia castellana: Els papes de Roma van afavorir de forma continuada les pretensions de la Corona de Castella, la qual va canalitzar posteriorment les incursions de normands com Jean de Béthencourt (1402) sota el seu vassallatge.

Obediència d'Avinyó i la línia catalano-aragonesa : Els papes d'Avinyó van sostenir la tasca missional i d'expansió de la Corona Catalano-aragonesa . En aquest context, el papa Benet XIII (el Papa Luna) va dictar la bula fundacional del convent franciscà de Santa María de la Ràbida a Palos de la Frontera (Huelva). Aquest cenobi es va concebre estratègicament com a base logística, d'avituallament i de recàrrega de recursos vitals (aigua dolça, llenya i animals vius) per als franciscans i navegants mallorquins i catalans en la seva ruta cap a l'arxipèlag canari.

2. El Tractat d'Alcàçovas (1479) i la Ruta Atlàntica del Carib

L'anàlisi del text del Tractat d'Alcàçovas (1479) evidencia la naturalesa de la sobirania compartida i els límits de navegació que condicionaven els súbdits de la Corona Catalano-aragonesa :

Titulació reial i adscripció de les illes: A la clàusula de cessió de les Canàries, Ferran el Catòlic signa com a rei d'Aragó i de Sicília. Les illes Canàries (Lanzarote, La Palma, Fuerteventura, La Gomera, el Hierro, La Graciosa, Gran Canaria i Tenerife) queden explícitament adjudicades a «los reinos de Castilla y León e los reinos de Aragón e de Cecilia i todos sus reynos».

El límit de navegació i la ruta dels corrents: La prohibició de navegar «de las Islas de la Canaria para ayuso contra Guinea» fixava La Gomera com el límit meridional permès. Un navegant de la Corona Catalano-aragonesa (com Colom), per dirigir-se cap a l'oest havia de transgredir per força el tractat per tal d'aprofitar els corrents de Cap Verd (uns 6 nusos) i creuar cap al Carib, retornant pel nord amb el corrent del Golf. De fet al segle XXI en tenim un trist testimoni, els caiucos que no poden arribar a Canàries per avaria del motor, apareixen al cap d'un temps a les Guianes amb els passtgers morts.

Ajusts cartogràfics de latitud: Per mantenir la legalitat formal del descobriment davant dels tractats internacionals, les illes del Carib (Cuba, la Hispaniola, Boriquén) es van situar sistemàticament en els mapes de l'època (com el mapa de Joan Cosa, el de Cantino i el propi mapa dit de l'almirall fet pel seu germà) per sobre del Tròpic de Càncer, desviant fins a 12º la seva latitud real, malgrat que la navegació astronòmica de l'època (mitjançant el quadrant de fusta) permetia mesurar la latitud amb un error inferior a un terç de grau, el mapa de Martin Waldseemüller de 1507 fou el primer en dibuixar-les a la latitud correcte

3. La Cartografia i la Petja Iconogràfica: El Mapa de Cantino (1502)
El Planisferi de Cantino (1502) aporta proves gràfiques de primer ordre sobre la presència catalana a la ruta atlàntica:

La Senyera Quatrebarrada/Bibarrada: El mapa dibuixa la bandera bibarrada catalana situada estratègicament sobre l'arxipèlag de les Canàries i als ports d'escala de la península (entorn del golf de Cadis i Sevilla).

El paper dels experts científics: El paper dels cosmògrafs i navegants de la Corona Catalano-aragonesa va ser decisiu per a la resolució dels conflictes de demarcació, destacant la intervenció el 1494 de Jaume Ferrer de Blanes per a la determinació de la línia del Tractat de Tordesillas.

4. Buidatge Toponímic i Antroponímic de Matriu Catalana a les Canàries
L'abundant toponímia i microtoponímia conservada a les diferents illes reflecteix el substrat lingüístic i cultural derivat dels primers pobladors, evangelitzadors i comerciants balears i catalans dels segles XIV i XV:

A. Hidronímia, Orografia i Morfologia del Terreny

El nom de l'arxipèlag: L'arrel «Ca-» és d'elevada freqüència en la toponímia medieval catalana (Canet, Cabanes).

Illa de Ferro: Denominació històrica originària «Ferro» en la cartografia antiga, no pas «Fierro» o «Hierro».

Maspalomas: Formació toponímica derivada de Mas (masia catalana) i Paloma / Palma.

Ciutat de Las Palmas (Gran Canària) copiada de ciutat de Palma de Mallorca

Illa de la Palma (Gran Canària) copiada de l'illa de Palma de Mallorca

Les Isletas (Gran Canària): Réplica morfològica i toponímica del diminutiu Illetes de la badia de Palma de Mallorca.

Caleta / Caletes / Llanos de la Caleta: Ús sistemàtic del terme caleta (freqüentíssim en el litoral balear i català) a Lanzarote, Fuerteventura, Tenerife i Gran Canària.

Montañeta / Montañetas: Adaptació fonètica del mot muntanyeta.

Femés / Las Casitas de Femés (Lanzarote): Derivat del terme català femer (lloc on es dipositen els fems).

La Vegueta / La Laguneta / Las Lagunetas: Diminutius característics de la llengua catalana.

Bufadero: Referència a la formació geològica de sortidor d'aigua marí, derivada del substantiu català bufadissa o bufadera.

El Cendro: Derivat de cendra.

La Saó: Terme agrícola català referit al grau d'humitat de la terra (saó).

B. Hagiografia i Devocions Religioses

La Candelària / Verge de la Candelera: Mare de Déu de gran devoció a Catalunya i les Balears (amb festivitat el 2 de febrer), vinculada iconogràficament a la Verge catalana de Bonaria de Càller (Sardenya).

Santa Cruz de la Palma i Santa Cruz de Tenerife: Nom de referència directa relacionat amb les naus de l'expedició mallorquina de 1342 (com la coca Santa Créu de Francesc des Valer).

Santa Catalina: Advocació a Santa Caterina, amb un gran nombre de sanctuaris a Mallorca (Sóller), el Rosselló (Baixàs, Portvendres), l'Empordà (Torroella de Montgrí) i Barcelona.

San Andrés / Igüeste de San Andrés: Advocació de Sant Andreu.

Santo Domingo: Monestir i orde dominicana d'alta presència a Palma de Mallorca des de 1230.

Sant Francesc de Paula / San Francisco: Patronatge d'arrel eivissenca i balear (Sant Francesc de ses Salines).

C. Antroponímia i Llinatges

Farragú / Ferragut: Llinatge i terme medieval català (ferragut, arma de punta), present en la toponímia de Gran Canària.

Casaus / De las Casas: Llinatge documentat a les Canàries enllaçat amb el cognom Pedraza.

La Gomera: Terme correlatiu a l'alqueria i llinatge Gomera existent a Mallorca i Torroella de Montgrí.

Taús: Llinatge i toponímia originària de l'Urgellet (Lleida) i el Castelló marítim.

La Vica: Utilització de la forma femenina del cognom Vic (Na Vica).

Jaume / Dídac Colom: Conservació del terme La Colomba o Colom en les referències insulars primitives.

5. Cultura Material, Música i Costums

Instruments musicals: La guitarra catalana i el tiple menorquí van constituir l'ancestre directe del tiple canari, el qual posteriorment va evolucionar a Amèrica cap al charango andí i l'ukelele hawaià.

Etnografia i indumentària: Alta coincidència en els teixits, mantells i talls dels vestits tradicionals femení canari amb la indumentària tradicional de les Illes Balears.

RESUM

1. Les primeres expedicions i el comerç d'esclaus

A partir de la dècada del 1340, els navegants mallorquins (sovint aliats amb genovesos) van organitzar viatges finançats per companyies mercantils privades amb el vistiplau de la corona. [1, 2]

L'expedició de 1342: El lloctinent del rei Jaume III de Mallorca va concedir llicència als capitans Francesc des Valer i Domingo Gual per armar quatre naus (cocas) cap a les Canàries. [1, 2]
L'objectiu econòmic: L'interès inicial d'aquests mercaders era l'obtenció de recursos d'alt valor en els mercats mediterranis: esclaus aborígens (guanches), pells, sèu, i especialment la orgella, un liquen de les roques costaneres canàries molt cotitzat a la indústria tèxtil mallorquina per a tintar els teixits de color porpra. [1, 2]

2. El projecte de colonització pacífica (1351–1393)

L'interès depredador va evolucionar cap a una estratègia d'assentament estable per garantir el control de les rutes atlàntiques i crear bases de suport mercantil. [1]

La companyia comercial i missionera (1351): El comerciant mallorquí Joan Dòria i el català Jaume Segarra van liderar un projecte mixt avalat pel papa Climent VI. Van noliejar naus carregades de mercaderies, trenta missioners mallorquins i dotze nadius canàries (prèviament capturats, batejats a Mallorca i formats per fer d'intèrprets).
El Bisbat de Telde: Aquesta expedició va fundar una colònia permanent a Gran Canària. Per donar-li cobertura legal i política davant d'altres corones, el Papa va crear el Bisbat de les Illes de la Fortuna (Telde), encapçalat successivament per frares mallorquins i menorquins que van conviure pacíficament amb els nadius durant dècades.

3. El canvi de sobirania i el declivi

Després de la reincorporació forçosa del Regne de Mallorca a la Corona dCatalano-aragonesa per part de Pere el Cerimoniós, les expedicions van continuar sota control formal de la monarquia aragonesa (com la missió militar i mercantil de Joan de Mora el 1366). [1, 2]

L'assentament va col·lapsar finalment el 1393, quan els nadius, farts de les incursions violentes de pirates i esclavistes d'altres zones de la Mediterrània que trencaven els pactes de no-agressió, van assaltar la colònia de Telde i van executar els missioners, posant fi a gairebé mig segle d'influència directa balear. [1, 2]

Manel Capdevila (2004)